

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ‘МАРНО ВИТРАЧАТИ ЧАС’

Ирина Я. Глуховцева
(Луганск, Україна)

У статті виявлено особливості структурно-семантичних моделей, виділюваних ученими при аналізі фразеологізмів зі значенням „ледарювати, нічого не робити”, та охарактеризовано їхню наповнюваність; проаналізовано паремії, які стали основою для нових стійких сполучень слів.

Ключові слова: фразеологізм, фразема, структурно-семантична модель, подвійна актуалізація.

Сучасних дослідників української фразеології цікавлять і питання фразеологічної неологізації, зокрема не зареєстровані сучасними тлумачними словниками стійкі експресивні звороти, створені заново або трансформовані з відомих фразеологізмів, а також фразеологічні одиниці, актуалізовані в нових соціальних умовах чи запозичені з інших мов [5, с. 6], і фраземи діалекту, що зазвичай фіксують елементи самосвідомості, вірувань і звичаїв, багатовікового досвіду, є засобом вираження та прояву духовного багатства народу [3, с. 14]. Усебічне вивчення фразеологічного складу української мови, а також інших слов'янських мов спонукає вчених до пошуків способів упорядкування значного за обсягом фактичного матеріалу.

Існують різні способи систематизації фразеологічних одиниць: тематичні класи (Л. Ройзензон), „понятійні мікрополя” (А. Емірова), синонімічний ряд, семантична підгрупа, семантичне поле, тематична підгрупа, тематична група, тематичне поле, архіполе [6, с. 15], структурно-семантична модель, семантичний ряд, фразеосемантична група, тематичне (фразеосемантичне) поле [3, с. 18], семантична модель – семантичний ряд, фразеосемантична група [2, с. 8], варіативно-синонімічна група (структурована на варіанти, синоніми, структурно-

семантичні моделі), фразеотематична група, фразеосемантичне поле [9, с. 108]. Мету такого впорядкування одні вчені вбачають у тому, щоб, зрозумівши модель побудови фразеологізму, знайти шляхи до з'ясування його етимології, а інші – здійснити ідеографічну характеристику фразеонімікону, зіставити літературний зворот з його численними варіантами.

Завдання статті – виявити особливості структурно-семантичних моделей, виділених ученими при аналізі фразеологізмів зі значенням „ледарювати, нічого не робити”, та охарактеризувати їхню наповненість.

Фразеологізми, що репрезентують варіативно-синонімічну групу „ледарювати, нічого не робити”, неодноразово були предметом опису в працях учених.

Використовуючи матеріал багатьох слов'янських, а іноді й неслов'янських мов, В. М. Мокієнко виділяє три основні моделі: „абсолютно нічого не робити = ледарювати”; „приймати позу, у якій неможливо нічого робити = ледарювати”; „займатися явно безплідною діяльністю = ледарювати”. Остання модель, за спостереженнями вченого (ураховано, імовірно, кількість репрезентантів), використовується найбільш активно, що дозволяє дослідникові виділити в ній чотири підтипи: а) базікати, теревенити, б) займатися явно безплідною діяльністю; в) тинятися, ходити без діла; г) грати в яку-небудь гру, розважатися [4, с. 80–82]. Дослідник підкреслює, що треба враховувати відносність семантичного узагальнення цих моделей, як і самих формулювань назв моделей, та тісний їхній взаємозв'язок. Однак таке впорядкування значного за обсягом матеріалу дає можливість довести достовірність гіпотези про походження фрази *бить баклуши*, поширеної в російській мові, з гральної термінології.

В. Д. Ужченко, аналізуючи фразеосемантичну групу „ледарювати, нічого не робити” на матеріалі східнословобожанських та східностепових говірок української мови, доводить, що більшість репрезентантів цієї групи побудовані за моделями, виділеними В. М. Мокієнком. Найбільшу кількість зафіксованих ареальних фразеологічних одиниць В. Д. Ужченко відносить до третьої моделі. Це дозволяє вченому в межах підтипу виділити п'ять структурно-семантичних

різновидів фразем: а) „ганяти (ловити, бити і т. ін.) + тварин (комах) = байдикувати; нічого не робити” (вовків ганяти, ганяти ворон, ганяти голубів), б) „крутити+ хвости+ свійським тваринам = байдикувати; нічого не робити” (волам хвости крутити, котам хвости крутити), в) „роботи шкоду + тваринам = ходити без діла; байдикувати” (жабам очі колоти), г) „бити (ганяти, заколоти і т. ін.) + утворення з немотивованим рядом слів з основою бай- = нічого не робити; ледарювати” (байдаки бити, байдуки бити), д) „тваринам + показувати + непристойний жест = нічого не робити; байдикувати” (собакам дулі давати, горобцям пальця тикати). Найбільшу кількість фразеологічних одиниць маніфестує перший різновид [9, с. 180–182].

З'ясовуючи питання про ареалогію фразеологічного складу української мови, Н. Д. Коваленко доводить, що встановити генезу, пізнати закономірності варіативності фразем, реконструювати давні та визначити особливості сучасних процесів формування значеннєвої структури більшості одиниць можливо за умови існування ареальної характеристики фразем – вияву ізоглос, окреслення ареалів тощо [3, с. 69].

При описі фразем, які наповнюють фразеосемантичне поле „Трудова діяльність людини”, Н. Д. Коваленко виділяє семантичний ряд „ледарювати”, представлений в українських діалектах кількома семантичними моделями: 1) „ходити + ледарем = ледарювати” (воблудом ходити), 2) „іменник, співвідносний з бомки + бити = ледарювати” (бомки бити), 3) „виконувати марну роботу = ледарювати” (тоўкти воду ў ступ'і), 4) „тинятися без діла = ледарювати” (світотм в'ал'атис'а); 5) „зовсім нічого не робити = ледарювати” (не б'ратиєс'а за зимну воду), 6) „приймати позу, у якій неможливо щось робити = ледарювати” (скласти руки). Перша модель, за спостереженнями дослідниці, характерна для говірок південно-західного наріччя, друга – представлена в південно-західному (найширше) та південно-східному наріччях, третя має розгалужену систему репрезентантів, охоплює весь український ареал, четверта маніфестує південні наріччя (східне і західне), п'ята виявляє більшу продуктивність у говірках південно-західного наріччя, за шостою моделлю фраземи можуть утворюватися в будь-якому ареалі

України [3, с. 125–128]. Отже, найбільш об'ємними за кількістю відповідників у говірках української мови є третя й шоста моделі, про це свідчить і поширення репрезентантів цих моделей у просторі.

Структурно-семантичне моделювання фразеологічних одиниць експлікує наповнюваність окремих моделей. Роздумуючи на цю тему, Д. В. Ужченко відзначає, що „східнословобанська фразеологія за свідчує одну з універсальних слов'янської фразеології (та чи тільки слов'янської) – її пейоративність. Одиначні репрезентації меліоративних варіативно-синонімічних груп (‘Вродливий’, ‘Добрий’) ніяк не можна порівняти з могутніми потоками висловів із негативною денотативною модальністю” [8, с. 96]. Не випадково варіативно-синонімічна група фразеологічних одиниць із значенням „ледарювати, нічого не робити” весь час поповнюється новими виразами.

Корпус фразем доповнюють прислів'я та приказки, у яких народ засуджує лінь і шанує працю. Зокрема, у збірнику „Прислів'я та приказки шістьма мовами”, що його уклали Г. Бігун, прислів'ям цієї тематики відведено біля десяти сторінок [7, с. 41–51].

У наш час у засобах масової інформації та усному мовленні функціонує велика кількість модифікованих сталих сполучень слів, зокрема й зі значенням „ледарювати, нічого не робити”. Передусім предметом переосмислення стають найбільш уживані фраземи, які репрезентують цю варіативно-синонімічну групу, як-от: *байдики бити* ‘бути без діла, весело проводити час; розважатися’ [ФС I, с. 23] (*быв байдики в дві зміни* [ВТ; СВ 2005, № 150, 23 грудня, с. 4]¹; *скільки байдики не бий, всіх не переб'єш* [НС; Пер. 2004, № 9, вересень, с. 5]; *усього можна добитись, якщо вмієш бити байдики* [ФБ; ЛУ 2001, № 28, 9 серпня, с. 8]); та *байдики бити* разом із фразеологізмом *давати здачі* ‘відповідати ударом на удар, образою на образу і т. ін.’ [ФС I, с. 214] (*не бий байдики, бо вони можуть дати здачі* [ПК; СВ 1996, № 77, 28 червня, с. 4]).

Зазнав трансформації і фразеологізм *товкти воду в ступі* ‘займатися чим-небудь непотрібним, марно гаяти час’ [ФС II, с. 887], найчастіше при цьому запроваджено прийом подвійної актуалізації:

¹ У дужках подаємо посилання на періодичні видання: „Літературна Україна”, „Сільські вісті”, „Перець” та ін.

можна товкти і воду в ступі. Тим паче, коли за це платять великі гроші! [ОД; СВ 2008, № 138, 21 листопада, с. 6]; *скільки воду не товчи, а крупи не витовчеш* [АШа; СВ 1996, № 116, 27 вересня, с. 4]; *товк воду в ступі і таки витовк дисертацію* [МК; СВ 2004, № 79, 9 липня, с. 6]; *товче воду, щоб зробити масло* [ВМ; СВ 2005, № 50, 22 квітня, с. 6]. Прийом подвійної актуалізації використано й у випадку, коли поряд ужито кілька фразем (зокрема: *товкти воду в ступі* ‘займатися чим-небудь непотрібним, марно гаяти час’ [ФС II, с. 887] і *лити воду* ‘говорити або писати неконкретно, нецікаво і т. ін., поверхово висвітлювати якусь тему; вести беззмістовні розмови’ [ФС I, с. 425]): *у ступі воду ми вже не товчемо “ми ллемо її з трибун* [ФБ; ЛУ 2001, № 21, 7 червня, с. 8]. При подвійній актуалізації, дію, спрямовану на фразеологічну одиницю, слід характеризувати як руйнівну, а дію на співзвучне з фразеологічною одиницею словосполучення – як оновлюючу” [1, с. 88], пор.: *Ні кує, ні меле ‘хто-небудь нічого не робить, не вживає ніяких заходів’* [ФС I, с. 404] – *ні кує, ні меле. А в парламенті засідає* [БС; СВ 1996, № 67, 7 червня, с. 4].

На основі фразеологізмів зі значення ‘ледарювати, нічого не робити’ утворюються варіанти: *лінивого й ноги не носять – лінивого й мерседес не везе; від роботи коні дохнуть* (сталий вираз, уживаний в усному мовленні) – *від роботи поні дохнуть*.

При трансформації нерідко вислови з меліоративним забарвленням набувають протилежного значення. Так, прислів’я *Хто рано встає, тому Бог дає* було трансформовано у *хто пізно встає, той рано лягає* [ПП; ЛУ 2005, № 51, 29 грудня, с. 8]; *Не відкладай на завтра те, що можна зробити сьогодні* (Б. Франклін) – *відклади на післязавтра те, що можна зробити сьогодні, і отримаєш два вільних дні; не відкладай на завтра те, що можна зробити післязавтра; не відкладай на завтра, якщо можна відкласти на післязавтра* [ПП; ЛУ 2005, № 50, 22 грудня, с. 8].

Нерідко образ, що став основою фразеологізму, у модифікованих виразах може всіляко обігруватись, надаючи нових відтінків значення утвореним висловам. Так, прислів’я *Під лежачий камінь вода не тече* стало базою для таких трансформ: *під лежачий камінь ми завжди встигнемо; під лежачим каменем завжди сухо* [ПП; ЛУ 2005, № 51, 29 грудня, с. 8].

Гра словами в прислів'ях призводить до зміни змісту, зміни конотації, зокрема й від негативної до позитивної. Так, на основі прислів'я *Робота не вовк, у ліс не втече* утворено такі модифіковані вислови: *корова – не бик: у ліс не втече* [ВЧ; МС 1992, с. 69]; *куди втекла робота, коли у нас ліси повирубували?* [ФБ; СВ 2004, № 60, 27 травня, с. 4]; *ми стали ближче до природи: навіть робота в ліс утекла* [ФБ; СВ 2005, № 14, 4 лютого, с. 6]; *робота не вовк – вона гірше; робота не вовк, а велике свинство!*; *робота не вовк, але й не поїзд* [ОД; СВ 2007, № 116, 12 жовтня, с. 6]; *робота не вовк, у ліс не втече, а жаль; робота не вовк, у ліс не зажене; робота не вовк. Для декого вона ще страшніша* [БС; СВ 1996, № 67, 7 червня, с. 4]; *теща не вовк, у ліс не втече; у лісі виють вовки, їм страшно: а раптом робота в ліс утече!!!* [ФБ; Пер. 1999, № 8, серпень, с. 10].

Чимало модифікатів мають вислови, які за роки радянської влади були лозунгами. Сьогодні їх використовують, але зміст їхній нерідко переосмислений. Зокрема, формула *Хто не працює, той не їсть* у наш час зазнала значних трансформацій і може звучати так: *кого вибрали, той і їсть* [ОП; ЛУ 2001, № 6, 15 лютого, с. 8]; *на кого працюють, ті й їдять* [ОП; ЛУ 2001, № 20, 31 травня, с. 8]; *на кого працюють, той і їсть* [ОП; ЛУ 2003, № 20, 22 травня, с. 8]; *судячи з того, хто їсть, працюють сьогодні самі лише трутні* [ОП; ЛУ 2001, № 45, 6 грудня, с. 8]; *сьогодні багато хто ще працює, але вже не їсть* [ОП; ЛУ 2000, № 15, 27 квітня, с. 8]; *хто накрав, той і їсть* [ОП; СВ 2006, № 77, 7 липня, с. 6]; *хто не дерібанить, той не їсть* [ОП; СВ 2008, № 96, 15 серпня, с. 6]; *хто не паразитує, той не їсть* [ОП; СВ 2007, № 19, 16 лютого, с. 6]; *хто не перепродує, той не їсть* [ОП; СВ 1995, № 3, 6 січня, с. 4]; *хто не працює, того не їдять; хто не працює, той їсть багато; хто не працює, той навчас інших – як треба працювати* [СЮ; ЛУ 1998, № 42, 5 листопада, с. 8]; *хто не працює, той не закушує* [ОП; ЛУ 2002, № 48, 26 грудня, с. 8]; *хто не працює, той п'є!*; *хто не працює, той поламався; хто обважує, той і їсть* [ОП; СВ 2000, № 113, 27 жовтня, с. 4]; *хто працює, той мільйони не заробляє!* [ОП; ЛУ 2001, № 20, 31 травня, с. 8]; *хто працює, той не їсть*.

Уживані часто вислови в наш час можуть швидко змінюватися й мати варіанти, як-от: *Роби з нами, роби як ми, роби краще за нас!* (щотижнева телепередача) – *роби з нами, роби як ми, роби замість нас!*

Отже, наповнюваність тематичних груп фразеологізмами в літературній мові та діалектах має спільну ознаку. Найчастіше кількісному маркуванню можуть піддаватися лише психологічно й культурно важливі для етнічної ментальності феномени, чому сприяє слівність стійких сполучень слів та наявність у складі фразеологічної одиниці лексичних компонентів, які повністю втратили свою внутрішню форму. Структурно-семантичне моделювання допомагає встановити, яку модель найчастіше використовує той чи той соціум для висловлення одного змісту. Це дає можливість ученим прогнозувати, які структури фразеологічних одиниць можуть розвиватися, а які втрачатися.

Функціонально значущий компонент фраземи чи паремії є згустком культури в ментальній свідомості людини, носієм символічних, культурних, енциклопедичних співзначень. Використання традиційного образу для утворення нових висловів важливий, оскільки, переосмислюючись, він оновлюється й набуває нових значень.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Білоноженко В. М.** Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1989. – 153 с.
2. **Івченко А.** Українська народна фразеологія: ареали, етимологія / А. О. Івченко. – Х. : Око, 1996. – 160 с.
3. **Коваленко Н. Д.** Фраземіка говірок Західного Поділля : монографія / Н. Д. Коваленко – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2011. – 176 с.
4. **Мокиєнко В. М.** Славянская фразеология / В. М. Мокиєнко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Выш. шк., 1989, 287 с.
5. **Пашинська Л. М.** Фразеологічні неологізми в сучасному українському мас-медійному дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. М. Пашинська. – К., 2011. – 19 с.

6. **Прадід Ю. Ф.** Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / Ю. Ф. Прадід. – К. ; Сімферополь, 1997. – 252 с.

7. Прислів'я та приказки шістьма мовами: близько 2200 одиниць / уклад Г. Бігун. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Тандем, 2003. – 320 с.

8. **Ужченко Д. В.** Що за структурно-семантичною східнословобанською фразеологічною моделлю? / Д. В. Ужченко // Лінгвістика : зб. наук. пр. – 2009. – № 2(17) – С. 90 – 106.

9. **Ужченко В. Д.** Східноукраїнська фразеологія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с.

Джерела

ФС – Фразеологічний словник української мови / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – 984 с.

STRUCTURAL AND SEMANTIC MODELING OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH A MEANING 'MUDDLE AWAY ONE'S TIME'

Irina Gluhovtseva

(Lugansk, Ukraine)

The features of structural and semantic models marked out by scientists in the analysis of phraseological units with a meaning '*idle, do nothing*' were observed in the article; their fullness was described; the paremii which became the basis for new set expression was analyzed.

Key words: phraseological unit, phrase, structural and semantic model, double actualization.